

А. М. Домановський (Харків)

**«Справедлива ціна» у ранньосередньовічній Візантії:
засади «чесної торгівлі» за уявленнями ромеїв**

A. Domanovskyi (Kharkiv)

**«Fair Price» in Early Medieval Byzantium:
Byzantines's Conceptions About the Principles of «Fair Trade»**

Одним із ключових понять економічного світогляду візантійців була ідея так званої «справедливої ціни» (*iustum pretium*; *τὸ δίκαιον τίμημα*), яка неодноразово згадується у законодавчих пам'ятках (Dig., XX, 1, 16.9; Basil., XXV, 2, 16 та ін.). Для з'ясування змісту поняття «справедливої ціни» звернімося до положення Дигест, згідно з яким покупець, який придбав річ в особи, що не мала права здійснювати продаж, постає перед вибором: або залишити куплену річ собі, сплативши за неї справедливую ціну (підтвердивши й узаконивши у такий спосіб здійснену раніше обгородку), або ж повернути річ, натомість отримавши назад сплачені за неї кошти (Dig., XXXVIII, 5, 1. 12). Попри те, що спочатку у тексті йдеться лише про незаконний продаж речі патрона вільновідпущеником без окремої вказівки на те, що річ було продано за заниженою ціною, останнє цілком очевидне з контексту. Отже, для того, щоб сплатити «справедливу ціну» за річ, покупець мусив саме доплатити різницю між вже сплаченою сумою та певною «справедливою» вартістю речі.

Зроблений висновок підтверджується наступним фрагментом Дигест, в якому наведено, так би мовити, дзеркально протилежну ситуацію: вільновідпущеник купив щось за надмірно високою ціною, завдавши, таким чином, збитків патрону. У цьому разі змінити умови купівлі-продажу пропонують продавцеві — він може або переглянути ціну (й, очевидно, повернути частину переплачених понад рівень «справедливої ціни» коштів), або забрати продану річ назад, віддавши отриману за неї суму (Dig., XXXVIII, 5, 1. 13).

Однак як же визначається у такому разі «справедлива» ціна? Про це можна скласти уявлення зі ще одного фрагменту Дигест (Dig., XIX, 2, 22. 3), в якому сказано, що під час торгівлі цілком природним є (*naturaliter concessum est*) купувати за меншу ціну те, що коштує дорожче, і продавати за вищу ціну те, що коштує дешевше, «обходячи» (*circumscribere*), себто обманюючи, таким чином, контрагента. Єдиним критерієм «справедливості» ціни за такої ситуації є ситуативна взаємна домовленість, а саме готовність покупця

сплатити певну суму за товар, а продавець — продати товар за певною узгодженою ціною. При цьому ключовим моментом у наведених фрагментах Дигест є неповноправність однієї зі сторін (продавця чи покупця), яка, взявши участь у здійсненні торговельної угоди, порушила таким чином право справжнього власника речі або коштів на самостійне проведення торговельних перемовин. У разі, якщо б у торговельній обгородці брав участь повноправний власник, розглянуті положення Дигест не мали б сили, позаяк жодним чином не порушувалося його право на самостійну участь у процесі торгів — обговоренні, узгодженні й остаточному прийнятті тієї або іншої ціни. За таких умов у збитках, спричинених не вигідною для сторони угодою, неможливо було звинуватити того, хто не мав права здійснювати продаж або купівлю, оскільки не був власником речі або коштів. Отже, «справедливою» вважалась ціна, добровільно прийнята обома повноправними сторонами, незалежно від того, завдавала вона котрійсь із них збитків чи ні.

Розглянутий припис добровільності прийняття взаємоузгодженої ціни речі обома повноправними сторонами є одним із наріжних каменів уявлень візантіїців про поняття «справедливої ціни». Він засвідчує уявлення рومیїв про договірну природу ринкових відносин і одночасно слугує виправданням прагнення кожного із контрагентів збагатитися коштом іншого. Втім, неважко помітити, що приписи передбачають не лише договірне встановлення «справедливої» ціни обома повноправними сторонами купівлі-продажу, але й існування уявлення про певний рівень ціни, який є «справедливим». Дійсно, в обох випадках існує сприйняття того, що або продаж було здійснено за дешево, або купівлю — за дорого. Також наявна можливість як скасувати торговельну угоду, відмовившись від обгородки, так і зберегти її, компенсувавши постраждалій стороні завдані збитки шляхом доплати або, навпаки, повернення коштів до рівня «справедливої ціни».

Яким же чином визначається цей рівень? Зрозуміло, шляхом нових торговельних перемовин, результат яких має задовольнити обох контрагентів. Втім, згідно з розглянутими приписами Дигест, повторне узгодження ціни можливе у випадку, коли одна зі сторін не мала права укласти угоду. Себе то у разі, якщо обидві сторони мали всі права на здійснення торговельної обгородки, й одна з них постфактум вважатиме, що зазнала при цьому збитків, перегляд умов угоди є неможливим. Чи означало це абсолютизацію вільної стихії ринкових договірних відносин і, головне, відмову від будь-яких обмежень морально-етичного ґтибу під час здійснення торговельних обгородок? Справді, якщо природнім визнається «обходити» (*circumscribere*) контрагента під час укладання торговельної угоди, то, за умови неможливості перегляду узгодженої і вже сплаченої ціни, це дозволяє уникнути будь-яких юридично обґрунтованих претензій щодо зазнаних збитків та вимоги їхнього відшкодування. Якщо торговельну обгородку здійснили дві повноправні

сторони, тоді за будь-яких умов ні гроші, ані куплений товар поверненню не підлягають.

Вочевидь, щоб уникнути цього і певним чином обмежити сваволю учасників торгівлі один щодо одного, законодавством було передбачено принцип *laesio enormis* — заборону завдання надмірних збитків (Cod. Just., IV, 44, 2; Basil., XIX, 10, 72). При цьому під надто низькою малася на увазі ціна, що становила менше, ніж половину реальної вартості (*nec dimidia pars veri pretii* / *εἰς ἡμισείαν διατίμησιν*) речі, що продавалась. Передбачалось, що у випадку, якщо хтось продасть свою річ за надто низькою ціною (тобто отримає за неї менше половини справжньої вартості), то він має право повернути покупцеві сплачені гроші й забрати собі річ назад. Водночас і покупець мав змогу лишити річ собі за умови, якщо він доплатить потрібну суму до рівня справедливої ціни. Отже, з метою здобуття особистої вигоди обидві сторони торговельної оборудки мали право вводити одна одну в оману («обходити»), однак при цьому покупець не мав права сплатити менше, ніж половину від реальної вартості речі (див.: Cod. Just., IV, 41, 8; Basil., XIX, 10, 77). У такому разі торговельна угода могла бути розірваною, й або продавець повертав річ собі, віддаючи отримані гроші, або покупець доплачував необхідну різницю для сплати справедливої ціни. На перший погляд, закон стоїть на сторожі інтересів продавця, хоча насправді враховано також й інтереси покупця, який міг лишити собі без доплати річ, куплену за півціни.

Цікаво зазначити, що в Еклезі, виданій 741 р. законодавчій збірці, яка намагалась одночасно враховувати як традиції юстиніанівського законодавства, так і зважати на живу повсякденну практику, зазначалось, що торговельна оборудка вважається дійсною у тому випадку, коли її здійснено за ціною, встановленою «без обману» (*συνίσταται ἀδόλφῳ*) за спільною узгодженою домовленістю учасників (*τὸν συναλλασσόντων συμφωνίᾳ*) (Ecloga, IX, 1). Якщо, за дотримання цієї умови, відповідну ціну було сплачено продавцеві, а річ передано покупцю, то продаж уже не міг бути скасований через просту зміну намірів однієї зі сторін. Як бачимо, в Еклезі зазначено низку умов, за яких купівля-продаж могла бути здійснена, була законною і не підлягала відміні, а саме: досягнута згода учасників оборудки щодо встановленої без обману ціни, сплата узгодженої суми покупцем та передача речі продавцем. Окремо наголошувалось, що покупець мав бути належним чином достатньо поінформований про предмет продажу і лише знаючи його особливості здійснював купівлю. Попри те, що словосполучення «справедлива ціна» в Еклезі не використовується, нема жодних сумнівів, що під встановленою «без обману» ціною мається на увазі саме ціна «справедлива», оскільки її було встановлено чесно.

Як же мала «без обману» встановлюватись «справедлива ціна», якщо «природнім» для поведінки покупця і продавця під час купівлі-продажу вважалось

«обходити» один одного? Перш за все, слід зазначити, що нагляд за рівнем «справедливої ціни» мав здійснюватись відповідними вповноваженими посадовими особами — чиновниками на чолі із самим імператором. Наприклад, юридичні джерела суголосно повідомляють про обов'язок епарха (префекта) міста забезпечувати продаж м'яса за «справедливою ціною» (Dig., I. 12, 11; Basil., VI, 4, 2 та ін.). За дотриманням «справедливої ціни» на ринку міста мали слідувати або чиновники відомства міського епарха, або, як зазначено у «Законах хім'яритів», представники місцевого квартального управління — гітоніархи. Вони повинні були особливо пильно наглядали за продажем хліба, вина, масла та іншого харчу (Homeritarum leges, § 1; пор.: § 62). Продовжувач Феопана свідчить, що василевс Феофіл (829–842) особисто регулярно й уважно цікавився цінами на предмети першої необхідності (їжу, напої, паливо й одяг) на ринках столиці (Theoph. Cont., III. 3).

Однак чи встановлювали посадовці чи навіть сам імператор рівень «справедливої ціни» і яким чином це відбувалось? Скласти уявлення про механізми визначення «чесної» ціни незалежно від прагнень безпосередніх учасників торговельної оборудки дозволяє Книга Епарха. Згідно з її приписами належна вартість низки товарів розраховувалась за спеціальними формулами, що відштовхувались від закупівельної ціни, враховували витрати на виробництво і визначений рівень належного законного прибутку, що вважався достатнім і чесним для торговця тієї або іншої спеціалізації (Кн. Еп., XV, 2; XVII, 1; XVIII, 1). Ще одним способом встановлення «справедливої ціни» було визначення вартості речі компетентними особами — ремісниками чи торговцями, фахівцями у галузі певних товарів (Кн. Еп., II, 2, 12; XIX, 1; XXI). З'ясувавши таким чином «справедливу ціну», чиновники відомства епарха мали надалі слідувати за її дотриманням на ринках. Дієвість цих механізмів і глибоке вкорінення ідеї «справедливої ціни» у світогляді ромеїв засвідчують пізньовізантійські народні перекази про створену василевсом Левом VI Філософом (886–912) мармурову руку, яка у чудодійний спосіб безпомилково визначала реальну вартість речі, що продавалась.

